

March, 2012

उच्च शिक्षणसमोरील आव्हाने व उपाययोजना

* डॉ. गंडरे वनमाला

* प्राचार्य, यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, अंबेजोगाई, बीड

शिक्षणाला मानवाच्या जीवनात अन्यनसाधारण महत्त्व आहे. शिक्षणाला वेगवेगळ्या दोर मंडळींनी वेगवेगळ्या उपमेने संबोधले आहे. शिक्षण हे कुठलेही असो कोणतेही असो कशाचेही असो. मानवाला शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. शिक्षण हे दोन प्रकारचे असु शकते. नैसर्गिक व कृत्रिम. खुप पुर्वी मानव हे शिक्षण नैसर्गिकरित्या अधिग्रहन करत होतो. त्या वेळेस आजच्या सारख्या इमारती नव्हत्या किंवा इतर सुखसोयी युक्त शिक्षण नव्हते. आताच्या घडीला र्स नैसर्गिक शिक्षण जवळ जवळ संपुष्टात आले आहे. मानवाच्या इतर बदलाप्रमाणे शिक्षणातही मोठ्याप्रमाणात बदल झालेला आपणाला या ठिकाणी मान्य करावा लागेल. कृत्रिम शिक्षण पद्धतीमध्ये प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, उच्च माध्यमिक शिक्षण व उच्च शिक्षण असे वेगवेगळे शिक्षणाचे स्तर आपल्याला दिसतात.

शिक्षण :-

Education म्हणजे शिक्षण होय. Education या शब्दाचे मूळ लॅटीन भाषेतील "Educatum" या शब्दात आहे. "Educatum" या शब्दाची निर्मिती "E" आणि "DUCO" या दोन संज्ञांच्या संयुक्तेतून झाली आहे. E म्हणजे आंतरिक शक्तीतून बाहेर होत जाणारी प्रगती. तर "DUCO" म्हणजे विकसनशीलता. सतत विकसीत होणारी प्रक्रिया. ही प्रक्रिया आतून सुरु होते व बाहेर झिरपते. याचाच अर्थ असा होतो की, शिक्षण ही विकासाची प्रक्रिया असून ती व्यक्तीतील अंतर्भूत असलेल्या क्षमता आणि शक्तीचा विकास करते.

शिक्षणाचा अर्थ :

शिक्षण या शब्दात शिक्ष शास् असे धातू असून संस्कृत भाषेनुसार त्याचा अर्थ आहे. उपदेश करणे, शिस्त लावणे, वळण लावणे, मार्गदर्शन करणे, अर्थातच ज्येष्ठ, श्रेष्ठ व्यक्तीने कनिष्ठ व्यक्तीला उपदेश करून, वळण लावून मार्गदर्शन करणे होय. शिक्षणाला दुसरा पर्यायी शब्द आहे विद्या, विद्या या शब्दात विद् हा धातू असून त्याचा अर्थ आहे, जाणणे, आत्मसात करणे होय.

शिक्षणाच्या व्याख्या :-

१. उपनिषद : यामध्ये "सा विद्या या विमुक्तेय", तीच विद्या खरी जी माणसाला मोक्ष मिळवून देते.
 २. शंकराचार्य : "शिक्षण म्हणजे आत्मसाक्षात्कार",
 ३. स्वामी विवेकानंद : "मानवातील उपजत दैवी गुणांची अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय".
 ४. महात्मा गांधी : "मानवाच्या शारीरिक, मानसिक व अध्यात्मिक अंगातील उत्कृष्टेचा विकास अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय".
 ५. हरबार्ट स्पेन्सर : "संपूर्ण जीवनाची तयारी म्हणजे शिक्षण होय".
- उच्च शिक्षणाची व्याख्या :**

१. विद्यापीठीय शिक्षण म्हणजे उच्च शिक्षण होय. उच्च शिक्षणाची संरचना : शैक्षणिक धोरण १९८६ नुसार १०+२+३ मधील +३ चा स्तर म्हणजे उच्च शिक्षण होय.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भारतातील उच्च शिक्षणाची स्थिती :

स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या ४० वर्षात शैक्षणिक क्षेत्राची दिशा ही स्वातंत्र्य चळवळीतील अभिवचने व राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वे यांना अनुसरून निश्चित करण्यात आली होती. याकरीता विविध कमिट्या व आयोग वेळोवेळी नेमून भारतीय शिक्षणाला नेमका आकार देण्याचा प्रयत्न झाला. उदा. १९४८ ची शिक्षण परीषद, डॉ. राधाकृष्ण कमिशन (१९४८), डॉ. मुदलियार कमिशन (१९५२), तसेच डॉ. कोठारी आयोग (१९६४), या आयोगाच्या शिफारशीचा सर्वंकष विचार करून भारताने आपल्या शिक्षणाच्या धोरणाची दिशा निश्चित केली आणि भारतातील उच्च शिक्षणव्यवस्थेत वाढ झाली.

स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारतात केवळ १८ विद्यापीठे होती. १९५१ साली देशात २५ विद्यापीठे, ७०० महाविद्यालये १५००० शिक्षक आणि सुमारे १० लाख विद्यार्थी होते सन २००७ मध्ये भारतात ३८७ विद्यापीठे, १८०६४ महाविद्यालये, ५ लाखहून अधिक शिक्षक आणि सुमारे १ कोटी ४० लाख विद्यार्थी इतकी प्रगती झाली आहे. आयआयटी व आयआयएम ह्या संस्थांनी गुणवत्तेच्या बाबतीत आंतरराष्ट्रीय पातळीवर यासारख्या नव्या ५० संस्था काढण्याचा सरकारचा मनोदय आहे.

भारतामध्ये ८९५ विद्यार्थी पदव्युत्तर शिक्षणाच्या प्रवाहातून बाहेर पडतात. याचा अर्थ असा की, केवळ ९५ विद्यार्थी पदव्युत्तर पातळीचे शिक्षण घेण्यासाठी दखल होतात आणि यापैकी केवळ ७५ विद्यार्थी संशोधनाच्या क्षेत्राकडे वळतात.

बी. जी. सुधा यांनी वर्तमान भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर अतिशय योग्य शब्दात आपले मत खालीलप्रमाणे मांडलेले आहे.

"The social demand for education is constantly and continuously increasing. The pressure of the demand for education at all levels and in all of its forms is mounting. What is true in the world education is also true in the case of educational scene in India. The problem is more a cute and hence needs an immediate solution; it at all we want to change the basic structure and function of education in India, in order to make it more purposeful, integrative and significant than virtually what it is today purposeless, disintegrative and insignificant and obviously irrelevant, both to the individual and to the society". प्लेटो यांनी शिक्षण ही संकल्पना विस्तृत स्वरूपात मांडताना असे म्हटले आहे की, छद्मशिक्षण हे व्यक्तीला आदर्श व परिपूर्ण नागरीक बनवते. व

योग्यपणे राज्य करण्याचे व नियम पाळण्याचे ज्ञान देते. "रिपब्लिक" या ग्रंथात प्लेटोने शिक्षण म्हणजे अशी प्रक्रिया आहे की, "डुजी व्यक्तिचे नागरीकीकरण व मानवीकरण घडवून आणण्यास मदत करते. व त्याअनुशंगाने व्यक्ति-व्यक्ति मधील व त्यांच्यावर आश्रयित असणाऱ्या व्यक्तिमधील नाते निर्माण करते." ग्रे बेकर यांनी शिक्षणाविषयी मत मांडताना असे म्हटले आहे की, "शिक्षण हे मानवी भांडवलात वाढ घडवून आणणारे, जागतिक आव्हान स्वीकारून व्यक्तीमध्ये बदल आणि वृद्धी घडवून आणण्याचे माध्यम आहे. डॉ. मार्शल यांनी शिक्षणाविषयक विचार आर्थिक दृष्टिकोनातून मांडले. "सर्वात मौल्यवान भांडवल म्हणजे व्यक्तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी गुंतवलेला पैसा होय". मार्शलच्या मते, ज्ञान हे सर्वात शक्तिशाली यंत्र आहे, की, जे निसर्गाचा आणि शक्तीचा युक्ततम वापर करून व्यक्तिच्या गरजांची परीपूर्ती करू शकते. आर्थिक विकासासाठी आणि नैसर्गिक घटकांच्या पर्याप्त वापरासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. स्वामी विवेकानंदनी शिक्षण बदल विचार मांडताना असे म्हटले आहे की, "शिक्षण हे परिपूर्ण व्यक्तिचे प्रकटीकरण आहे".

उच्च शिक्षणासमोरील अनेक आव्हाने :-

i) विना अनुदान, कायम विनाअनुदान धोरण ii) शिक्षण संस्थाचालकाची वाढती उदासिनता व असहकार धोरण. iii) विद्यादर्याची उच्चशिक्षण घेण्याबाबत झपाट्याने वाढत असलेली उदासीनता. iv) महाविद्यालयात सुसज्ज प्रयोगशाळा, इमारत, ग्रंथालयाचा अभाव. v) शासनाचे उच्चशिक्षणाकडे होत असलेले दुर्लक्ष. vi) उच्चशिक्षित विद्यादर्यामधील वाढत चाललेली बेकारी व बेरोजगारी. vii) दर्जेदार शिक्षण संस्थेत समाजातील सर्व घटकांना समान संधी न मिळणे. viii) महागाडे शिक्षण. ix) परीक्षा पद्धतीमधील गुंतागुंत. आज शिक्षणाचा प्रसारही देशातील सर्व भागात तसेच समाजाच्या सर्व घटकात समप्रमाणात झालेला नाही. १८ ते २४ वयोगटातील आजमितीस फक्त ११.६ टक्के तरुण उच्च शिक्षण घेत आहेत. २०१२ पर्यंत हे प्रमाण किमान १५ टक्के व्हावे अशी भारत सरकारची योजना आहे. आज शिक्षणाची संख्यात्मक वाढ होत असताना काही प्रमाणात दिसते पण गुणात्मक वाढ तितक्या प्रमाणात होत असताना दिसत नाही. ही उच्चशिक्षणातील एक मोठी शोकांतीका आहे. सुदैवाने भारत सरकार ने एकुणच शिक्षणाचे देश उभारणीच्या संदर्भातील महत्त्व लक्षात घेऊन सॅम पित्रोडा यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या "National knowledge Commission" ने सर्वकष सुचना केल्या आहेत. "त्यातील बहुतांश सुचनांचा समोवश ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत २ लाख ७० हजार कोटी रक्कम शिक्षणासाठी दाखविली आहे. यापैकी ८७ हजार कोटी रक्कम उच्च शिक्षणावर खर्च होणार आहे. १० व्या योजनेच्या तुलनेत ही रक्कम जवळपास १० पट आहे. राज्यशासनाच्या मदतीने राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ६ टक्के रक्कम ११ व्या योजनेत ते २२:७८ असे होते, ते ११ व्या योजनेत २५:७५ व्हावे ही केंद्र सरकारची अपेक्षा आहे. देशात उच्चशिक्षणातून दर्जेदार मनुष्य बळ निर्माण व्हावे म्हणून केंद्र सरकार नव्याने १६ राष्ट्रीय विद्यापीठे, १४ जागतिक दर्जाचे विद्यापीठे स्थापन करणार आहे. येणाऱ्या काळात केंद्र शासनाच्या जागतिक दर्जाच्या

संदर्भ ग्रंथ

१ भारतीय शिक्षणाचा इतिहास - डॉ. गणेश शेटकर, डॉ. शारदा शेवतेकर, डॉ. शोभना जोशी. २. उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक डॉ. हिरा आहेर. ३. कुलगुरु डॉ. सर्वेराव निमसे, उच्चशिक्षणपुढील आव्हाने व उपाय, विद्याशलाकार, लातूर, २००८, पृ. ०८४. आशा परुळेकर, राष्ट्रभक्ती व राष्ट्रीय एकात्मता, उन्मेश प्रकाशन, पुणे. १९९८. पृ. १७.

या संस्थेमधून मोठ्याप्रमाणात मनुष्यबळाची गरज भागली जाईल. व सध्याच्या जागतीकीकरणाच्या काळात भारताच्या उच्चशिक्षणाचा दर्जा ही निश्चित सुधारेल.

आजच्या शिक्षणाचे जे छित्र आहे ते बदलण्याची नितांतम आवश्यक आहे. त्यासाठी शिक्षणाचे स्वरूप आमूलाग्र बौद्धिक विकासाला दिले जाणारे अतिरिक्ती महत्त्व कमी करावे. परीक्षा गुणवत्ता यादी टक्केवारी इ. गोष्टींना देण्यात येणार अतिरेकी महत्त्व कमी करावे लागेल. शिक्षणात शारीरिक आणि आध्यात्मिक विकास बौद्धिक विकासा इतकाच महत्त्वाचा मानवा लागेल. अशा शिक्षणालाच महत्त्व द्यावे लागेल. अशा प्रकारचे शिक्षण प्रत्येक शाळेतून आणि महाविद्यालयातून देण्याची आज गरज आहे. त्यातूनच एक सशक्त व शश्रद्ध पिढी तयार होईल. अशी पिढी जीवनातील चेट्या चेट्या आघातांनी खचून जाणार नाही. जीवनातील संकटांना ती निर्भयतेने धैर्याने, आत्मविश्वासाने तोंड देवू शकले. त्याछाप्रमाणे शिक्षणात केवळ पुस्तकी ज्ञानाला महत्त्व न देता व्यावहारिक, व्यावसायिक ज्ञानाला तितकेच महत्त्व दिले पाहिजे. प्रत्येक विद्यादर्याला त्याच्या कला नुसार शिक्षण मिळाले पाहिजे. त्याच प्रमाणे शिक्षणातून आयुष्यभर पुरेल अशी ज्ञानासक्ती निर्माण करण्याच्या प्रयत्न व्हायला हवी त्याबरोबरच शाळा व महाविद्यालयातील शिक्षक अत्यंत ज्ञानी ज्ञानोपासक, चारित्र्यसंपन्न, संशक्त असले पाहिजेत. असे शिक्षकच विद्यादर्याच्या बौद्धिक, शारीरिक, आध्यात्मिक विकास घडवून आणू शकतील त्याच प्रमाणे परीक्षा पद्धतीतही आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याची गरज आहे.

उपाययोजना :-

१. शिक्षक, प्राध्यापकांच्या बाबतीत "संगणकाच्या युगात सामान्य शिक्षण बाजूला जाईल व सर्वांगीण गुणवत्तायुक्त व शिक्षकच संगणकाच्या सादीने जागतिकीकरणाच्या लाटेवर यशस्वीपणे चढाई करेल" असे शिक्षक, प्राध्यापक निर्माण करणे. २. शिक्षण प्रक्रियेत लिखित साहित्याऐवजी ध्वनीफिती, चित्रफिती, सिडीज् तसेच प्रकल्प पद्धतीद्वारे महाविद्यालयातून शिक्षण देणे. ३. उच्च शिक्षणाचा औद्योगिक उत्पादन प्रक्रिया तसेच आधुनिक युगाच्या गरजांशी संबंधीत अभ्यासक्रमांची तसेच आंतरशाखीय अभ्यासक्रमांची आखणी करणे, त्याचबरोबर विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या मदतीने नव्या ज्ञानाची निर्मिती करणे, औद्योगिक संस्कृतीला चालना देणे, भारतीय उद्योजकांची स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी उत्पादन प्रक्रिया, यंत्रणा व सेवांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे. ४. ज्ञाननिर्मिती, मनुष्यबळ विकास जलदगतीने घडवून आणण्यावर लक्ष केंद्रित करणे. ५. उत्कृष्टतेचा ध्यास घेण्याबरोबर गुणवत्ता सातत्याने टिकवून ठेवण्याचा, गुणवत्ता वृद्धी करण्याचा सातत्याने प्रयत्न करणे. ६. नव्या तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक उपयोग करणे. ७. विद्यार्थ्यांच्या कर्तृत्वाला आव्हान देणारे, त्यांची गुणवत्ता व व्यावहारिक उपयुक्तता वाढविणारे आणि देशाच्या आर्थिक विकासाशी निगडीत असणारे अभ्यासक्रम स्विकारणे. ८. विद्यार्थ्यांच्या मुल्यशिक्षणावर भर देणे, संशोधनाला चालना देणे. ९. राष्ट्रीय विकासातील उच्च शिक्षण संस्थांचा वाटा अधिक होण्यावर भर देणे. १०. जागतिक स्पर्धेत टिकाव धरतील अशी कौशल्ये व ज्ञान विद्यार्थ्यांना देऊन त्यांना शिक्षित व प्रशिक्षित बनविणे.